

Vjerovanja i štovanje bogova u predkršćanskoj Dardaniji

Naser Ferri
Priština (Prishtinë)

Godišnjak/Jahrbuch 2012,41:135-158
DOI:10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.8

Jedan od glavnih duhovnih čimbenika svakoga naroda i svake etničke zajednice je, nedvojbeno, religiozna odrednica, odnosno vjera koja se mijenjala tokom vremena kao posljedica povijesnih događaja, razine društvenoga i gospodarskoga razvitka i mnogih drugih čimbenika.

Kao i kod drugih naroda, religiozni je čimbenik imao bitno mjesto i u duhovnomu životu, u kulturi i uljudbi stanovnika Centralnoga Balkana još od neolitika (kada su posvjedočeni centri religioznih vjerovanja vinčanske i starčevačke kulture na ovim prostorima: Predionica (Tjerrtotja) i Bariljevo (Barilevë) kraj Prištine (Prishtinë), Žitkovac (Zhitkovc), Valaç (Vallaç), Karagaç (Karagaç) kraj Kosovske Mitrovice (Mitrovicë e Kosovës), Govrljevo (Govërlevë) kraj Skoplja (Shkup),¹ a od I tisućljeća prije Krista i u duhovnoj kulturi Dardanaca. S tim u svezi može se konstatirati činjenica da do Kristova rođenja ima razmjerno malo podataka o vjerovanjima u Dardanaca, budući da glavni izvori ovih podataka, odnosno epigrafski spomenici, manjkaju sve do rimskoga osvojenja Dardanskoga Kraljevstva (Mbretëria dardane), a na temelju ukrasnih i drugih čimbenika u ilirskoj umjetnosti uopće stječe se dojam da je postojala jedinstvena vjera, ali ne na previše visokoj razini.²

Čini se da je i kod Dardanaca (Dardanët), kao i kod drugih Ilira (Ilirët) u antici, nije postojao jedinstveni panteon, nego je neke bogove štivalo jedno ili više plemena na određenom teritoriju,³ premda postoje i mišljenja da su Iliri imali ure-

đeni panteon bogova koje su štivali.⁴ Tako su različita ilirska plemena štivala božanstva kao što su bili: *Vidasus* (bog pašnjaka, kojemu je bio sličan bog Silvan), *Thana* (božica lova, slična rimskoj božici Diani), *Bindo* (bog mora i voda općenito, sličan rimskomu Neptunu), *Anzotika* i *Iria* (božice slične rimskoj Veneri), *Ika* (božica-zaštitnica izvora), *Medaur* (bog liječništva ili možda bog rata), *Armatus* (polatinjeni oblik imena boga rata), *Tadenus* (bog ljepote, glazbe i iscjeliteljstva, koji je poistovjećen s grčkim Apolonom), *Parthinus* (možda vrhovni bog plemena Parthina) i još nekoliko drugih bogova i božica.

Nedvojbeno je da su odnosi s bližim i daljim susjedima utjecali na duhovni život Dardanaca, a time i utjecali na njihova vjerovanja. S tim u svezi se može reći da prvi susreti Dardanaca s grčko-rimskom civilizacijom, bez dvojbe, potječu još od prije, ali su dokazani istom od IV stoljeća prije Krista, kada se Dardansko Kraljevstvo spominje u antičkim pisanim izvorima kao bitna politička zajednica⁵ u središtu Balkana.

U doba svoga procvata, Dardanija (Dardania) se prostirala prema sjeveru gotovo do Dunava, graničeći se sa zemljama Autarijata, Skordiska i Tribala. Na jugu se Dardanija širila do rijeke Vardara, graničeći s Pajonijom, Pelagonijom, Penestijom, a prema Strabonovim podatcima i s Dasaretijom. Istočna granica Dardanije, ona prema Traciji, teško se može točno odrediti, zbog jezične i etničke pomiješanosti, a prema zapadu granice Dardanije bile su rijeka Drilon (Drini) i Scardus Mons (Šar Planina, Malet e Sharrit).⁶

¹ Praistorija 1979; Galović 1959; Arheološko blago 1998.

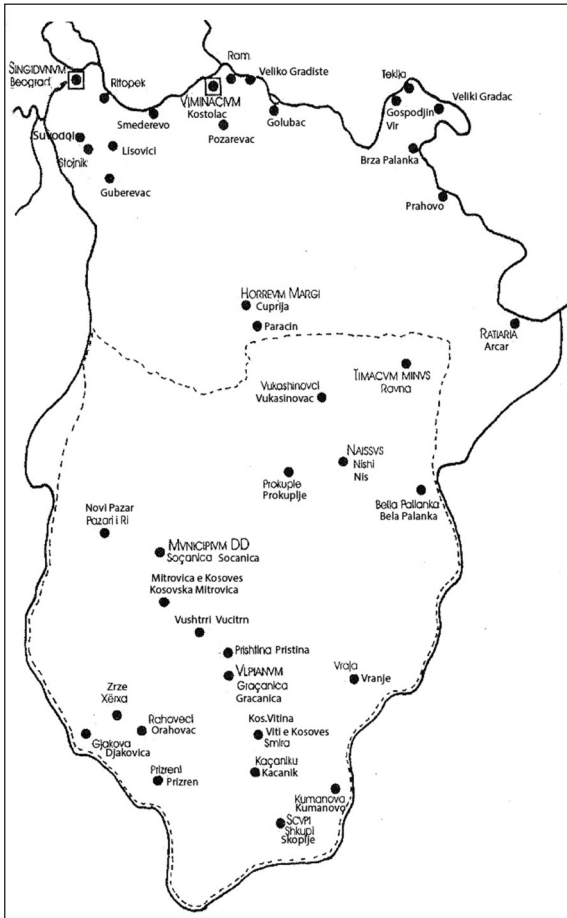
² Stipčević 1967, 157.

³ Ibid., 154.

⁴ Zeqo 1995.

⁵ Anamali 1985, 173.

⁶ Ibid., 174.

Sl. 1. Zemljovid Dardanije (Dardania) u sastavu rimske provincije Gornje Mezije (Moesiae Superior, Mezia e Epërme)

Prvi izravni susreti Dardanaca s Makedoncima i Rimljanima dogodili su se u IV stoljeću prije Krista kao dardansko-rimski vojni savez protiv Makedonije, a ovaj se savez u II stoljeću prije Krista, odnosno poslije rimskoga osvojenja Makedonije 168. godine, pretvorio u neprijateljstvo koje je potrajalo više od stoljeća i bilo najžešće u periodu 29.-28. godine prije Krista, da bi to završilo osvojenjem područja sjeverno od Dardanije i izlaskom Rimljana na Dunav.⁷

Osvojenje Makedonije (Macedonia), koje su neposredno ili posredno pomogli i Dardanci, stvaranje rimske provincije Macedoniae, kao i njena pacifikacija povećali su rimske želje za daljnjim osvajanjima područja sjeverno od Makedonije i za probojem do Dunava (Danub). To su Rimljani pravdali obranom i zaštitom novoosvojenih teritorija u južnim dijelovima Balkana

⁷ Vulić 1938, 3.

od prodora, grabeži i drugih opasnosti koje su prijetile sa sjevera od Bastarna i drugih neprijateljskih plemena.⁸

Dardanci, koji su bili rimski saveznici tijekom ratova protiv Makedonije, poslije njezina osvojenja ne samo da nisu ništa dobili, već su bili prisiljeni i suočiti se s Rimljanima, a malo poslije i sa Skordiscima, kao protivnicima i neprijateljima, tako da su sve do godine 29.-28. prije Krista Dardanci neprestano ratovali sa Skordiscima na sjeveru i Rimljanima na jugu.

Poslije bitke kod Akcija, 31. godine prije Krista, budući da je bio porazio svoje protivnike u građanskome ratu, Oktavijan August (27. prije Krista – 14. poslije Krista) započeo je jačati svoj položaj pa je s tim u svezi zapovijedio konzulu M. Liciniju Krasu (M. Licinius Crassus) da osvoji područja sjeverno od Makedonije sve do Dunava.⁹ Konzul je izvršio njegovo naređenje i porazio Dardance, Mezeje, Tribale i Bastarne,¹⁰ pripremvši tako preduvjete za osnivanje nove provincije Mezije (Moesia), koja je utemeljena oko godine 15. prije Krista.¹¹ Ovo se smatra i vremenom početka uspostavljanja rimske vlasti nad dardanskim područjem koje je uključeno u novoosnovanu provinciju Moesia.¹²

Na početku je provincija Mezija bila pod upravom carskoga namjesnika koji je upravljao Makedonijom i Ahajom, da bi se godine 44. poslije Krista odvojila u samostalnu provinciju.¹³ Po svršetku neuspješnih ratova protivu Dačana, Domicijan je, u cilju lakše obrane i upravljanja, godine 86. po Kristu podijelio provinciju Meziju na Donju (Moesia Inferior, Mezia e Poshtme) na istoku i Gornju Meziju (Moesia Superior, Mezia e Epërme) na zapadu¹⁴ i u to doba je posvjedočen i prvi namjesnik Gornje Mezije imenom Funiculanus Vettonianus.¹⁵ Prema ovoj podjeli, područje bivše Dardanske Kraljevine je ušlo u sastav Gornje Mezije (Mezia e Epërme), a obuhvaćalo je dvije trećine područja nove rimske provincije (Sl. 1) čiju je sudbinu dijelila do konca III i počet-

⁸ Millar 1981, 224

⁹ Millar 1981, 225.

¹⁰ Vulić 1938, 3; Millar 1981, 224.

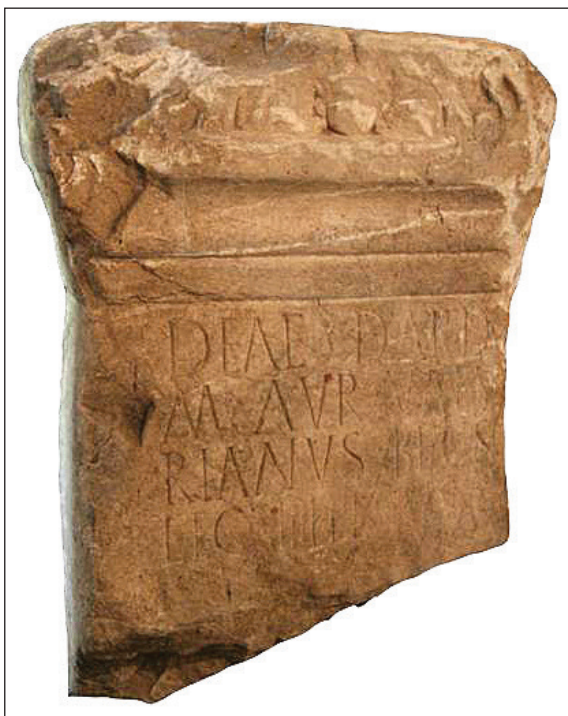
¹¹ Mirković 1968, 23.

¹² Čerškov 1969, 24.

¹³ Marquardt 1881, 302.

¹⁴ Ferri 2001, 55.

¹⁵ Mirković 1968, 22.

Sl. 2. Žrtvenik iz Vendenisa kraj Podujeva koji nosi posvetu božici Dardaniji

Sl. 3. Žrtvenik iz sela Smirë kod Kosovske Vitine posvećen domaćoj božici Dardaniji

ka IV stoljeća poslije Krista odnosno do Dioklecijanova (284.-305.) preustroja Carstva.¹⁶

Od rimskoga osvojenja dardanskoga područja i početka rimske uprave nastale su i novine u načinu života mjesnih dardanskih stanovnika, koje su se očitavale na različitim područjima svakodnevnoga života, negdje više, a negdje manje, a osobito u umjetnosti i duhovnomu životu, u čemu je sudjelovalo i štovanje bogova i religiozno vjerovanje. Te su se novine, osim drugoga, očitovale usvajanjem običaja postavljanja kamenih spomenika (nadgrobnih, zavjetnih, počasnih, natpisa na javnim zgradama i drugima),¹⁷ na kojima su predstavljani čimbenici dardanske tradicionalne umjetnosti u novim uvjetima, dok su u natpisima tih spomenika spominjani i razni domaći dardanski bogovi, bogovi rimskoga i grčkoga panteona te bogovi podrijetlom s Istoka, kao i pojunačene i pobožanstvenjene osobe čije su štovanje prihvatili Dardanci u periodu do legaliziranja kršćanstva.

Spomenuti spomenici pripadaju različitim vrstama i uzorcima i imaju svoje osobite arhitektonske i umjetničke značajke. Glavna značajka

koja prati sve te spomenike jesu natpisi uklesani na njima, napisani najviše latinskim jezikom. Stoga se i ovaj rad, po svojoj naravi, oslanja samo na podatke iz natpisa navedenih spomenika.

Na temelju proučavanja i rasčlambe oko 600 epigrafskih spomenika od raznih vrsta kamena, utvrđeno je da su području koje su nastavali Dardanci od Kristova rođenja pa do proglašenja kršćanstva službenom vjerom Rimskoga Carstva štovani domaći dardanski bogovi, ali i službeni i neslužbeni bogovi (grčko-rimskoga i istočnoga podrijetla) rimske države, koje su kao i u drugim dijelovima Rimskoga Carstva brzo prihvaćali niži slojevi puka, čiji su pripadnici svijet zamišljali punim različitim bogova, božica, junaka i drugih mitoloških bića kojih su se bojali i koje su štovali u određenim prigodama, budući da ih je privlačilo vjersko nadnaravno i nada u spasenje.

Štovanje domaćih bogova

Štovanje domaćih bogova posvjedočeno je u razmjerno malo primjera na kamenim epigrafskim spomenicima u Dardaniji tijekom rimske vladavine i većinom potječu iz I stoljeća poslije Krista. Oni su korisni dokazi o vjerovanjima domoro-

¹⁶ Veh 2001.

¹⁷ Sergejevski 1965, 125.

dačkoga stanovništva Dardanije prije rimskoga osvojenja i nedugo nakon osvojenja, a budući da je u natpisima, osim imena ilirsko-dardanskih bogova, sačuvano i dosta drugih izvornih čimbenika (vlastitih imena, toponima, oronima i slično).

Među izvornim domaćim bogovima ističe se bog *Andin* ili *Deus Andinus*, kako se spominje na latinskim natpisima, a zanimljivo je da se ovaj bog ne spominje u drugim područjima Rimskog Carstva. S tim u svezi, postoje mišljenja da je Andin(us) moglo biti vlastito domaće (epikoriško) ime,¹⁸ ali i da je, što je vjerojatnije, moglo biti i ime nekog domaćega boga kojega su Dardanci štovali kao boga zaštitnika obitelji, kućnoga ognjišta i šire zajednice.¹⁹ U prilog mogućnosti da se radi o domaćem bogu svjedoči i to da su spomenici posvećeni Andinu imali posvetu *Deo Andino* i da su nađeni samo na užemu dardanskom području.²⁰

Isto tako, nekoj domaćoj božici pripada i posveta *Deae Dard* koja se nalazi na nekoliko spomenika (Sl. 2 i 3). Tu se radi o posvetama božici *Dardaniji*, koja je, čini se, utjelovljavala dardansku zemlju, a spominje se na trima epigrafskim spomenicima²¹ i na natpisu na jednomu kipu.²²

Bog *Zbeltiurdus* (*Zbeltiurdud*, *Zbelsurdus*) spominje se u trima natpisima nađenima na spomenicima u Dardaniji²³ pa se, unatoč tome što je bio vrhovni bog tračkoga plemena Denteleta,²⁴ koji se poistovjećivao s grčkim Zeusom i rimskim Jupiterom,²⁵ smatra da je mogao biti štovan i kao domaći dardanski bog.²⁶

U Buljesovcima kraj Vranja (Bulesovc afër Vrajës) nađen je jedan spomenik (Sl. 4) koji je

Sl. 4. Spomenik posvećen ilirskom bogu Tatu

podigao jedan vojni časnik, koji ima likovnu predstavu i nosi posvetu *Deo Attonipal*, koja je, osim u ovome natpisu nepoznata. Prema jednomu mišljenju moglo bi se raditi o spomeniku posvećenomu tračkomu konjaniku,²⁷ čije je štovanje bilo rašireno u podunavskim provincijama. Prema drugomu mišljenju, radi se o ilirskom bogu *Tatu* (*Deus Tato*), kojega su štovali stanovnici više ilirskih plemena, a osobito Iliri u Dalmaciji i oko nje.²⁸

Štovanje boga *Silvana*, rimskoga boga kojega su mnogo štovali Iliri, potvrđeno je u nekoliko primjera i kod Dardanaca.²⁹ Ovaj bog izvora, šuma, polja, stočarstva, lova i slično obično je na spomenicima bio s božicom Dijanom (koja je štovana kao domaća božica), kao usporednica drevnomu ilirskom božanskome paru *Vidasusu* i *Thani*.³⁰ Budući da se njegov kult lako prilagođivao vjеровanjima domorodačkoga neromaniziranoga puka po rimskim provincijama, *Silvana* su štovali stanovnici podunavskih i afričkih provincija, a Iliri su pod *Silvanovim* imenom štovali nekoga domaćega boga,³¹ o čemu bi se moglo raditi i u Dardaniji.

¹⁸ Krahe 1929, 5; Marić 1933, 13.

¹⁹ Mayer 1957, 45.

²⁰ Spomenici posvećeni bogu Andinu nađeni su u Kačaniku (Kačanik) i Vučitrnu (Vushtrri) i oba potječu iz I stoljeća poslije Krista.

²¹ Spomenici posvećeni božici Dardaniji nađeni su u Kuršumlijskoj Banji-Bajë e Kurshumlisë (Petrović 1979, 118, n. 104), u selu Smira (Smirë) kraj Kosovske Vitine (Viti e Kosovës) i Glamniku (Gllamnik) kraj Podujeva (Podujevë).

²² Kip božice Dardanije s posvetom na njegovoj podlozi nađen je u Romuli Malvi u Rumunjskoj (Tudor/Vlădescu 1973, 183-189).

²³ Spomenici posvećeni bogu Zbeltiurdus nađeni su u Kačaniku (Kačanik), Ljubancu kraj Skoplja (Shkup) i u Dovezencu kraj Kumanova (Kumanovë).

²⁴ Detschew 1957, 178.

²⁵ Marić 1933, 17-20.

²⁶ Dragojević-Josifovska 1982, 214, n. 18.

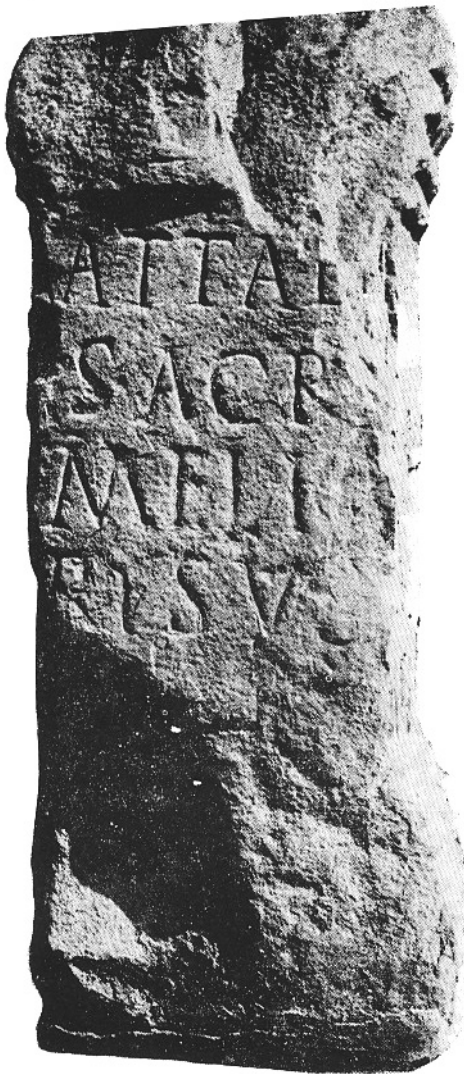
²⁷ Cermanović-Kuzmanović 1963, 38-39.

²⁸ Suić 1960, 93.

²⁹ Spomenici posvećeni Silvanu nađeni su između ostaloga u Skoplju-Shkup (II st.) i u Ulpiani-Ulpianë (III st.).

³⁰ Stipčević 1967, 154-155.

³¹ Imamović 1977, 55-82.

Sl. 5. Žrtvenik posvećen božici Atti

Sl. 6. Žrtvenik posvećen nepoznatomu bogu Mund(...)

U natpisu na jednomu spomeniku, nađenu u Skoplju, spominju se božanstva *Dracco* i *Draccena*, koji su mogli biti izvorna domaća božanstva koja su povezivana sa štovanjem zmije, veoma raširenim među Ilirima.³²

Božica *Quadrivia* se također spominje na istomu spomeniku iz Skoplja pa se ona, koja je zajedno s božicama *Biviom* i *Triviom*, štovana u Germaniji, Panoniji, Dalmaciji i Daciji, gdje se kao božica raskršća nalazila zajedno s bogom *Silvanom* i drugim ilirskim bogovima.³³ Možda je ona u Scupiju poistovjećena s nekom domaćom božicom. Na dardanskomu području je nađen samo ovaj spomenik u Bardovcima kraj Skoplja,

³² Dragojević-Josifovska 1982, 57, n. 13.

³³ Marić 1933, 32; Dragojević-Josifovska 1982, 57, n. 13.

na kojemu se ova božica spominje kao "*Quadrivia sacra*".³⁴

Osim štovanja spomenutih bogova, u svezi sa štovanjem domaćih bogova je veoma poznato i štovanje domaćih inačica Jupiterova štovanja, pa se jednom Jupiter pojavljuje s posvetom *IOMVPP*, što se može čitati kao: *Jovi Optimo Maximo Ulpianensi*.³⁵ Jedan je drugi spomenik, pak, posvećen Jupiteru, koji se ondje spominje kao *Jupiter Aepilofius*, pa se smatra da bi se tu moglo raditi o nekome domaćem dardanskomu ili tračkomu bogu, koji bi se mogao poistovjetiti

³⁴ Premerstein-Vulić 1900, Bb. 130; Marić 1933, 21.

³⁵ Spomenik je nađen u selu Batusi (Batusë) kraj Gračanice (Gračanicë), blizu Ulpianae (Ulpianë) i potječe iz III stoljeća po Kristu.

s grčkim Zeusom ili rimskim Jupiterom Culminalisom.³⁶ Na današnjemu području Kosova (Kosovë) tijekom nekoliko posljednjih godina nađeni su spomenici s posvetom: *IOM Propulsatori*,³⁷ kao i *IOM COH (ortali)*³⁸ za koje se može pretpostaviti da su bili domaći bogovi poistovječeni s rimskim Jupiterom prema “interpretatio romana”.

Dardansko domorodačko stanovništvo je štovalo i neke genije, posuđene iz rimske službene religije čije je štovanje bilo prilagođeno domaćim uvjetima, kao što je to bio recimo slučaj s *genii stationis*, *genii loci Illyrici* i *genii Illyrici* koji su štovani zajedno s drugim bogovima kao zaštitnici ilirskih postaja (*stationes*) i naselja,³⁹ a slični su primjeri poznati i u drugim područjima Rimskog Carstva.⁴⁰

Sa štovanjem domaćih dardanskih bogova možda mogu biti povezana i dva spomenika otkrivena blizu Naissusa, od kojih jedan ima posvetu: *ATTAE SACR* (Sl. 5), a drugi *DEO MVND*,⁴¹ (Sl. 6) ali je ovo pretpostavka koja nije posve pouzdana.

Nekoliko spomenika koji imaju posvete *Domno et Domnae*, što su pridjevci koji potječu od latinskih riječi *dominus* i *domina*, a nosilo ih je dosta grčkih, rimskih, istočnjačkih i domaćih bogova, treba uzeti oprezno, budući da se podrijetlo bogova, koji se spominju na natpisima koje oni nose, ne može dokazati.⁴²

Štovanje bogova rimskoga službenoga panteona

Službena rimska religija podrazumijeva, prije svega, štovanje bogova *kapitolijske trojke* (*Jupiter, Junona* i *Minerva*, Sl. 7), i drugih bogova i božica koji

Sl. 7. Žrtvenik posvećen bogovima kapitolijske trojke

su činili službeni panteon rimske države, a veći dio tih bogova su Rimljani prihvatili od Grka.⁴³

Jupiter je bio nebeski i vrhovni bog rimskoga panteona, pa su ga zato mnogo štovali stanovnici u Rimu i po provincijama.⁴⁴ Na dardanskomu području *Jupiter* se spominje na desetcima spomenika, većinom sam, a na posvetama nosi pridjevke: *IOM* (*IOVI OPTIMO MAXIMO*), *IOM SACR* (*SACRO*) ali i druge pridjevke kao što su: *Capitolinus*,⁴⁵ *Paternus*,⁴⁶ *Depulsor*,⁴⁷ i *Fulgurator* ili *Fulminator*.⁴⁸

Dosta često, na više od dvadeset natpisa, *Jupiter* se spominje zajedno s dvjema božicama kapi-

³⁶ Premerstein-Vulić 1900, Bb. 130; Marić 1933, 21.

³⁷ Jedan žrtvenik posvećen Jupiteru Propulsatoru (*Propulsator* – onaj koji odgoni pogibelj) nađen je u selu Bajska (Bajskë) kraj Vučitrna (Vushtrri).

³⁸ Spomenici posvećeni Jupiteru Cohortalisu nađeni su u selu Vlaha (Vllahi e Bajgorës) kraj Kosovske Mitrovice (Mitrovicë e Kosovës) i u selu Vrbovc (Vërbovc) kraj Kosovske Vitine, a izvan Kosova spomenici s ovakvom posvetom nađeni su na kraj Naissusa (Petrović 1979, 77, n. 22) i Timacum minusa (Petrović 1995, 140, n. 126; 141, n. 127).

³⁹ Spomenici na kojima se spominju geniji zaštitnici ilirskih naselja i postaja nađeni su u selima Batusa (Batusë), Laplje Selo (Llapnasellë), Turičevac (Turiquevc) i Slatina (Sllatinë).

⁴⁰ De Ruggiero 1922, 475–476; AE 1968, 135. n. 452.

⁴¹ AE 1972, 154, n. 535.

⁴² Marić 1933, 87.

⁴³ Melgar Valero 2008, 111.

⁴⁴ Domaszewsky 1972, 102.

⁴⁵ Ovaj se pridjevak spominje na spomenicima koji su nađeni u selu Kostrc (Kostërc) na pravcu od Kosovske Mitrovice (Mitrovicë e Kosovës) prema Peći (Pejë) i oko Naissusa.

⁴⁶ Ovaj se *Jupiterov* pridjevak spominje na natpisima dvaju spomenika u Naissusu.

⁴⁷ Na natpisu jednoga spomenika nađena u Ulpiani spominje se ovaj *Jupiterov* pridjevak neklasičnim oblikom *Depulsor*.

⁴⁸ Pridjevak *Fulgurator* ili *Fulminator* spominje se na natpisu jednoga spomenika iz Niša (Nishi).

Sl. 8. Žrtvenik posvećen božici Junoni

tolijske trojke: *Junonom* i *Minervom*,⁴⁹ s drugim bogovima i božicama ili sa svim bogovima (*Dii Deabusque omnibus*) službenoga rimskoga panteona, a u nekoliko primjera i zajedno s mjesnim dardanskim bogovima.⁵⁰

Na temelju podataka koje imamo, može se zaključiti da su spomenici posvećeni Jupiteru, njemu samu ili zajedno s drugim božanstvima, samo žrtvenici od mramora, vapnenca i pješčenjaka, rijetko kada i od dacita, a spomenici posvećeni Jupiteru potječu iz I stoljeća poslije

⁴⁹ Spomenici posvećeni Kapitolijskoj Trijadi nađeni su u selu Blace (2 primjerka) i u Creševu kraj Skoplja, u Prizrenu (Prizren), Kosovskoj Mitrovici (Mitrovicë e Kosovës) i na još nekoliko lokaliteta.

⁵⁰ Jupiteru i svima bogovima posvećeni su spomenici nađeni u Gračanici (Graëanicë), Novopazarskoj Banji, Nišu, a spomenici posvećeni Jupiteru, Heraklu i Neptunu su posvećeni žrtvenici nađeni u Kosovskoj Mitrovici (Mitrovicë e Kosovës), Jupiteru, Liberu i Hylari posvećen je spomenik iz Niša, Jupiteru i bogovima Caelusu i Terri posvećen je spomenik nađen u selu Brazda kraj Skoplja, Jupiteru i genijima spomenici nađeni u selima Turićevac (Turiqevc) i Slatina (Sllatinë), s bogovima Dracco i Draccena na spomeniku nađenom u selu Blace kraj Skoplja itd.

Sl. 9. Reljef s likom božice Diane

Krista (spomenici nađeni u južnim i srednjim dijelovima dardanskoga područja), a tijekom II i III stoljeća bilo ih je na cijelom području nastanjenom Dardancima.

Imajući u vidu brojne spomenike posvećene Jupiteru, u odnosu na broj spomenika posvećenih drugim bogovima, može se pretpostaviti da su svako veće naselje i svaki vojni tabor imali svetište ili hram posvećen kapitolijskoj trojki ili Jupiteru samomu.⁵¹

Osim Jupiteru, zavjetni su spomenici nađeni na području koje su nastavali Dardanci u rimsko doba, najčešće su bili posvećeni božici *Junoni*, koja je bila Jupiterova sestra i supruga, i vrhovna božica rimskoga panteona (*Iuno Regina*), pa je sudjelovala u kapitolijskoj trojki. Junona je poistovjećivana s grčkom božicom Herom i štovana je kao nebesko i lunarno božanstvo, zaštitnica braka, rađanja, žena općenito, gradova i vojnih tabora.⁵²

Na epigrafskim spomenicima nađenima na dardanskomu području, božica se Junona spo-

⁵¹ Marić 1933, 55.

⁵² Marić 1933, 140; Musić 1942, 166; De Ruggiero 1924-1946, 211-221.

minje sama (Sl. 8),⁵³ ali i zajedno s Jupiterom, Minervom ili s drugim božanstvima i uglavnom ima pridjevak *Juno Regina*.⁵⁴

Kao dio kapitolijske trojke i na epigrafskim spomenicima otkrivenima diljem rimske Dardanije, spominje se *Minerva*, božica mudrosti i zaštitnica svih umjetnosti, obrta i različitih vještina, koja se poistovjećivala s grčkom Atenom Paladom.⁵⁵ Minervi samoj je na dardanskomu području posvećen samo jedan spomenik u čijemu natpisu ona spominje kao *Minerva Augusta*,⁵⁶ a na drugim se spomenicima spominje zajedno s Jupiterom, Junonom i Heraklom.⁵⁷

Božica svjetlosti, rađanja, mjeseca, lova i vještina rukovanja oružjem, koja se poistovjećivala s grčkom Artemidom, *Diana* (Sl. 9) se u rimskoj Dardaniji pojavljuje na epigrafskim spomenicima iz II stoljeća poslije Krista. U nekoliko primjera spomenici su posvećeni samoj Diani i tada ona nosi pridjevak *Augusta*,⁵⁸ a jedan je spomenik posvećen Diani i Apolonu zajedno.⁵⁹ Nakon rimskoga osvojenja Dardanije, rimska se Diana počela poistovjećivati s ilirskom Dianom, pa su obje štovane pod istim imenom.⁶⁰ U različitim dijelovima dardanskoga područja Diana je štovana zajedno s bogom *Silvanom*.⁶¹

Mars je bio rimski vrhovni bog rata, zaštitnik rata, ratnika i ratne sreće koji se poistovjećivao s grčkim *Arejem* (*Aresom*).⁶² Bog se *Mars* na dardanskomu području spominje na epigrafskim spomenicima iz II stoljeća poslije Krista, nađenima na području Ravne i ima pridjevak *Campestrus*, a u nekoliko drugih nalaza ima pridjevak *Equitum*, što svjedoči o njegovim ratničkim i konjaničkim označnicama. Dedikanti spomenika posvećenih bogu *Marsu* bili su uglavnom vojnici i časnici, pa i jedna cijela vojna postrojba: *Cohors*

Sl. 10. Žrtvenik posvećen božici *Belloni*

II *Aurelia Dardanorum*, za koju su novačeni i u kojoj su služili mjesni Dardanci.

Božici *Belloni*, koja je u drevno doba bila pratilja boga *Marsa*, a njezino je štovanje prestalo za vrijeme *Sule* (*Cornelius Sulla*, 138.-78. prije Krista), posvećen je jedan spomenik nađen u selu *Bardovci* kraj *Skoplja* (Sl. 10). To je jedini, do sada poznati, njoj posvećeni spomenik u *Gornjoj Meziji*, odnosno na dardanskomu području, a istodobno je među rijetkim spomenicima posvećenima *Belloni* i u drugim podunavskim provincijama.⁶³ Zbog njihove ratničke uloge, *Marsu* i *Belloni* su žrtvovani ratni zarobljenici.⁶⁴

Merkur, omiljeni bog trgovine, gospodarstva, kocke i kradljivaca i zaštitnik glasnika, koji je poistovjećivan s grčkim bogom *Hermesom*⁶⁵ na

⁵³ Vulić 1931, n. 244; Mirdita 1981, 272, n. 363.

⁵⁴ Ovakvi su spomenici nađeni u selima *Blace* (dvaput) i *Creševo* kraj *Skoplja*, u *Kosovskoj Mitrovici* (*Mitrovicë* e *Kosovës*) i u *Nišu* (*Nish*, dvaput).

⁵⁵ Marić 1933, 143; Musić 1942, 166; Domaszewsky 1972, 109.

⁵⁶ Spomenik je nađen u selu *Lauša* (*Laushë*) kraj *Srbice* (*Skenderaj*) i potječe iz I stoljeća poslije Krista.

⁵⁷ Na spomenicima nađenima u *Kosovskoj Mitrovici* (*Mitrovicë*), *Blacu* kraj *Skoplja* i *Prizrenu* (*Prizren*).

⁵⁸ *Diani* samoj su posvećena 3 spomenika nađena u *Ravni* na sjeveru dardanskoga područja.

⁵⁹ Spomenik je nađen u *Katlanovu*, na krajnjem jugu dardanskoga teritorija.

⁶⁰ Marić 1933, 169.

⁶¹ Stipčević 1967, 154-155.

⁶² Domaszewsky 1972, 109.

⁶³ Dragojević-Josifovska 1982, 49, n. 1.

⁶⁴ Marić 1933, 25.

⁶⁵ Musić 1942, 168.

Sl. 11. Žrtvenik posvećen Jupiteru, Neptunu i drugim bogovima

Sl. 12. Žrtvenik posvećen bogu Liberu

dardanskomu se području spominje samo u posvetama na dvama spomenicima koji su nađeni u selima Koš (Kosh) kod Kline (Klinë), kraj Peći (Pejë) i u selu Staradran kraj Istoka (Istog), koji su posvećeni Merkuru samomu. Na spomeniku iz sela Kosh posveta je napisana kao *Mercurio*, bez pratećeg pridjevka,⁶⁶ a na oštećenom spomeniku iz Staradrana on se spominje kao *Mercur... Allator*.⁶⁷ U Ulpiani su otkrivena i dva mjeđena kipića boga Merkura visine 6 i 12,8 cm.⁶⁸

Za razliku od dardanskoga područja i nekih drugih provincija, u Podunavlju i Porajnju Merkur je bio veoma štovani bog, koji je često poistovjećivan s nekim domaćim bogovima.⁶⁹

Bog vode, a osobito mora i oceana,⁷⁰ koji je poistovjećivan s grčkim Posejdom, a kod ilirskih Japoda s Bindom, rimski bog *Neptun*⁷¹ u Dardaniji se spominje na nekoliko natpisa sa spomenika iz II stoljeća, na obalama rijeka Ibra (Ibër) i Drina (Drini), na današnjemu Kosovu (Kosovë).

Prvi je spomenik posvećen Neptunu i Jupiteru, Minervi i Heraklu (Sl. 11),⁷² a drugi je spomenik posvećen Neptunu samom, i na njemu posveta glasi: *Neptuno Augusto Sacro*.⁷³

Isto tako, kao božanstva voda na epigrafskim se spomenicima spominju i *nimfe*, pratilje božice Artemide, kojima su posvećivani spomenici blizu ljekovitih izvora da bi pomogli poboljšanje

⁶⁶ Vulić 1931, 98, n. 232.

⁶⁷ Ferri 2005, 377-384.

⁶⁸ Arheološko blago 1998, 600.

⁶⁹ Srejić / Cermanović-Kuzmanović 1996, 347.

⁷⁰ Colonna 2003, 287.

⁷¹ Kukoč 2005, 125-134; Ferri 2009, 231-241.

⁷² Žrtvenik nađen u Kosovskoj Mitrovici (Mitrovicë e Kosovës) (Mirdita 1981, 263, n. 310)

⁷³ Žrtvenik je nađen u Prizrenu (Prizren) (Vulić 1931, 325; Mirdita 1981, 261, n. 299).

Sl. 13. Žrtvenik posvećen božici Fortuni

Sl. 14. Likovni prikaz božice Fortune

zdravlja posvetitelja spomenika ili članova njihovih obitelji, o čemu svjedoče i sljedeće posvete: *Deabus Sacrum Virginibus i Nymphis Salutari-bus*.⁷⁴ Arheološki nalazi svjedoče da su spomenici posvećeni nimfama dosta česti i u drugim provincijama koje su nastavali Iliri.⁷⁵

Štovanje *Herakla* ili *Herkula*, heroja i poluboga (Sl. 23), koji je bio pobožanstvenjen i postao zaštitnik snage i uspjeha, a poslije i zaštitnik vojnika, preuzeto je iz grčkoga panteona, ali je Heraklo veoma brzo zauzeo osobito povlašteni položaj u rimskom panteonu, tako da nije bilo mjesta u Rimskom Carstvu gdje nije bilo svetišta ili makar spomenika njemu posvećenih.⁷⁶ U rimskoj Dardaniji spomenici posvećeni Heraklu potječu iz II i III stoljeća poslije Krista, a na nekoliko primjera oni su posvećeni samomu Hera-

klu, gdje on ima pridjevke: *Conservator, Sanctus i Naissatus*, ali su češći primjeri gdje su spomenici posvećeni *Heraklu*, zajedno s *Jupiterom, Minervom, Asklepijem* i *Neptunom*.⁷⁷

Liber, bog plodnosti, poljodjelstva, osobito vinogradarstva, kružnih kretanja doba u prirodi i slobode, zajedno s božicom *Liberom* činio je jedan od najstarijih božanskih parova rimskoga panteona.⁷⁸ U *Liberovu* se čast polovicom mjeseca ožujka slavio blagdan *Liberalia*, praćen obrednim dojedima, a *Libera* se štovalo zajedno s *Jupiterom*, koji je u najstarije doba bio rimski bog vinove loze i vina.⁷⁹ *Libera* i *Liberu* se štovalo u podunavskim provincijama: u Panoniji, Dalmaciji, Meziji, Daciji i Traciji, gdje su ih štovali siromašniji slojevi.⁸⁰ Jedan spomenik iz II stolje-

⁷⁴ Nađena su dva spomenika posvećena nimfama u središnjoj Dardaniji: u Kačaniku (Kačanik) i u Kuršumlijskoj Banji (Baja e Kurshumlisë) (Čerškov 1969, 66; Mirdita 1981, 253, n. 240).

⁷⁵ Imamović 1977, 92-94.

⁷⁶ De Ruggiero 1922, 679; Domaszewsky 1972, 48; Imamović 1977, 152-153.

⁷⁷ Spomenici posvećeni samomu Heraklu nađeni su u selu Miladinovce kraj Skoplja (Shkup), u Gazdaru (2 spomenika) i Žukovcu kraj Niša, a spomenici posvećeni Heraklu zajedno s drugim bogovima nađeni su u Studenici (Studenicë) kraj Istoka (Istog) i u Prizrenu (Prizren, 2 spomenika).

⁷⁸ Bruhl 1953, 30.

⁷⁹ Jadrić 2008, 127-136.

⁸⁰ Zaninović 1984, 251.

ća, nađen u Naissusu, posvećen je bogu Liberu zajedno s Jupiterom, Junonom i božicom Hylarom, koja je ondje zamijenila božicu Liberu.⁸¹ Na drugomu se spomeniku iz III stoljeća, nađenu u Ljubotenu kraj Skoplja (Shkup), Liber spominje sam u posveti: *Liberu Patri* (Liber Pater, Sl. 12).⁸²

Božica *Terra Mater*, koja je, osim drugih, bila i zaštitnica rudara,⁸³ na dardanskomu se području spominje samo na jednomu spomeniku nađenu u selu Brazda kraj Skoplja (Shkup) zajedno s bogom *Caelusom*, koji je utjelovljavao nebo i bio štovan na Istoku, i bogom *Pontusom*, koji je utjelovljavao more.⁸⁴ U brojnim su provincijama Rimskoga Carstva ovoj su božici posvećivani spomenici za zdravlje careva ili onih koji su spomenike podizali i posvećivali.

Božica sudbine i napretka *Fortuna* poistovjećivana je s grčkom božicom Tychom (Sl. 14), ali su postojali i duhovi zaštitnici zvani *Fortunae*.⁸⁵ Na dardanskomu području je otkriveno nekoliko spomenika posvećenih božici Fortuni (Sl. 13), na kojima se ona spominje kao *Fortuna Sacra, Salutaris, Aeterna Domina* ili *Dea Fortuna*.⁸⁶ Na jednomu spomeniku iz Ulpiane, Fortuna se spominje kao zaštitnica obitelji Furius, koja je bila velika i bogata zemljoposjednička obitelj u čijem je posjedu bio veliki latifundiji u okolici Ulpiane (Ulpianë).⁸⁷

Nimfe, ženska božanstva i zaštitnice prirode i prirodnih pojava koje su imale različite oblike i različita skupna imena (najade, drijade, oreade i druga)⁸⁸ na području rimske Dardanije se spominju i kao zaštitnice zdravlja (Sl. 15).⁸⁹

Genii, premda nisu bili bogovi u pravomu smislu riječi, ipak su sastavni dio najstarije rimske religije. Oni su bili viša bića, koja nisu postali

Sl. 15. Žrtvenik posvećen nimfama

bogovi, ali su mogli podariti čovjeku život, štiti- ti tijekom njegova života i s njim zajedno patiti. Prema toj vjeri, svaki je čovjek imao svoga genija, a svaka žena svoju Junonu zaštitnicu. U rimskom- u društvu svaki čovjek zaklinjao svojim genijem.⁹⁰ Iz čovjekova osobnoga života, genii su se tijekom vremena prenijeli na područje obiteljskoga života, a potom i u javni život, pa su svaki čovjek, svaka stvar, životinja, svako selo, svaki grad, vojnički tabor, vojna postrojba⁹¹ i slično imali svoje genije, koji su ih štitali.⁹²

Na dardanskomu području spomenici posvećivani tim nebožanskim bićima počeli su se pojavljivati u II stoljeću poslije Krista, a većina spomenika njima posvećenima potječe iz III stoljeća.⁹³ Na njima se spominju geniji ilirskih postaja, naselja, vojnih postrojbi, a dvaput i geniji Muni-

⁸¹ CIL III, 8243; Mirdita 1981, 272, n. 364.

⁸² Vulić 1931, 562; Mirdita 1981, 241, n. 175.

⁸³ Dušanić 1971, 241.

⁸⁴ Dragojević-Josifovska 1982, 52, n. 7; Srejović / Cermanović-Kuzmanović 1979, 354, 494.

⁸⁵ Musić 1942, 171; Imamović 1977, 158; Robinson / Wilson 1976, 230.

⁸⁶ Spomenici posvećeni božici Fortuni nađeni su u selu Gornje Nereze kraj Skoplja (Shkup), u Barovu, Kumanovu (Kumanovë), Lipljan (Lipjan) u, selu Čiflak (Çifllak) kraj Orahovca (Rahovec) i u Nišu (Nish), a kronološki potječu iz I, II i III stoljeća poslije Krista,

⁸⁷ CIL III S, 8169; Šašel 1981, 587-592.

⁸⁸ Dhama 1987, 176; Robinson / Wilson 1976, 121.

⁸⁹ Spomenici posvećeni nimfama su otkriveni u Kačaniku, gdje je spomenik posvećen Deabus Sacr Virginibus, i u Kuršumlijskoj Banji, gdje je posvećen Nymphis Salutaribus.

⁹⁰ Robinson / Wilson 1976, 227.

⁹¹ Webster 1969, 266.

⁹² Speidel 1984, 355.

⁹³ Spomenici iz II stoljeća, posvećeni genijima, nađeni su u Prizrenu, a oni koji potječu iz III stoljeća nađeni su u selima Dobrušane (Dobrushan), Batusa (Batusë), Laplje Selo (Lllapnasellë), Turićevac (Turiqevc) i Slatina (Sllatinë).

Sl. 16. Srebrna posuda (*instrumentum domesticum*) posvećena caru Konstantinu

cipija D. D. (Municipium D. D.) i geniji Ilirika (*genii stationis, genii municipii DD, genii Illyrici* i slično).⁹⁴ Budući da su na dardanskomu području, kao i u drugim dijelovima Rimskoga Carstva, geniji poprimili lokalna obilježja,⁹⁵ poradi toga je i štovanje nekih od genija zauzelo mjesto u lokalnim dardanskim vjerovanjima i mitologiji.

U sklopu štovanja božanstava rimskoga oficijelnoga panteona, u svakome naselju, a osobito u svetištima po vojničkim taborima, osobito mjesto je bilo rezervirano za štovanje kulta *vladajućega cara*, koji je često po provincijama štovan zajedno s raznim božanstvima rimskoga službenoga panteona. Štovanje vladajućega cara je očitivalo povezanost između cara s jedne strane te vojske i pučanstva po provincijama, s druge strane, i manifestiralo se, osim portreta na novcima,⁹⁶ postavljanjem i nošenjem carskih likova u vojničkim taborima i postavljanjem posvetnih natpisa na počasnim spomenicima, na javnim zgradama pa i na skupocjenim predmetima za svakodnevnu uporabu (Sl. 16). Običaj štovanja careva potječe s Istoka, gdje su ga uveli i razvijali potomci Aleksandra Velikoga (356.-323. prije Krista), a na Zapadu štovanje vladajućih careva nije bilo obvezatno do III stoljeća poslije Krista. Treba spomenuti da kršćani nisu htjeli štovati careve, a niti naslov Kyrios koji su carevi

⁹⁴ Mirdita 1981, 279, n. 353.

⁹⁵ Girardi-Jurkić 2005, 195-198.

⁹⁶ Mattingly 1984.

Sl. 17. Žrtvenik posvećen svima bogovima i božicama

nosili, jer se prema kršćanskomu učenju taj naslov mogao pridijevati samo Bogu i Kristu.⁹⁷

Spomenici s natpisima posvećeni rimskim carevima nađeni su diljem područja nastavanog Dardancima, a potječu iz II i III stoljeća poslije Krista.⁹⁸ Iz natpisa koje nose spomenici posvećeni carevima, može se uočiti da su ovakvi spomenici nađeni na dardanskomu području posvećivani carevima: Trajanu, Hadrianu, Karakali, Septimiju Severu, Galienu, Gordianu, Aleksandru Severu, Antoninu Piju i nekim drugim rimskim carevima. U svezi sa štovanjem careva, treba spomenuti da su, unatoč tomu što su carevi štovani i obožavani dok su bili živi, poznati i primjeri tzv. "damnatio memoriae", odnosno brisanja imena

⁹⁷ Collins / Price 2000, 39.

⁹⁸ Spomenici posvećeni štovanju careva iz II stoljeća nađeni su u Skoplju (Shkup), Elez Hanu (Hani i Elezit, 2 spomenika), Gračanici (Gračanicë), Sočanici (Sočanicë, 3 spomenika), a ovakvi spomenici iz III stoljeća nađeni su u selima Bardovc i Brazda kraj Skoplja, zatim u Katlanovu i Lopati kraj Kumanova (Kumanovë) i u Batusi (Batusë), Kačaniku (Kačanik, 2 spomenika), Laplje Selo (Llapnasellë) i Sočanici (Sočanicë) na Kosovu (Kosovë) i u Ravni u današnjoj Srbiji (Sërbi).

pokojnih careva, odnosno brisanja sjećanja na njih koje su provodili vladajući carevi, njihovi nasljednici, kao što je to bilo na jednom spomeniku nađenu u Ravni, posvećenu carevima Geti, Septimiju Severu i Karakali, s čijega je natpisa izbrisano ime cara Gete nakon njegove smrti.⁹⁹ Povezanost careva i vojske potvrđuje i to da su dedikanti spomenika posvećenih carevima u rimskoj Dardaniji bili vojnici, časnici pa i vojne postrojbe, kao što je to bilo u Ravni, gdje se na više spomenika kao posvetitelj spominje Cohors II Aurelia Dardanorum Miliaria Equitata, koju su činili samo vojnici Dardanci.¹⁰⁰

U okviru štovanja božanstava rimske službene religije treba spomenuti i nekoliko spomenika nađenih na dardanskomu području koji su bili posvećeni *svima bogovima i božicama* zajedno.¹⁰¹ Ti spomenici imaju posvetu DD (*Diis deabusque*), D ET D (*Diis et deabus*) i DD OMNIBVS (*Diis deabusque omnibus*) (Sl. 17). Na nekima od tih spomenika ta se posveta odnosi i na Jupitera kao vrhovnoga boga, kao što je na jednomu spomeniku nađenu u Gračanici (Gračanicë: *IOM ET DIS DEABVSQ OMNIBVS*),¹⁰² na spomenicima nađenima u Prokuplju (*IOM CETERISQVE DIIS DEABVSQVE OMNIBVS*)¹⁰³ i Svrlljigu (Svërlig: *IOM CETERISQVE DIIS DEABVSQVE IMMORTALIBVS*).¹⁰⁴

Za razliku od posvetnih, na većini nadgrobnih spomenika (u više od 200 primjeraka) susrećemo posvetu DM (*Diis manibus*) s inačicama DMS (*Diis Manibus Sacrum*) i DIM (*Diis Inferi Manibus*), koja utjelovljuje posvetu i preporuku da se brinu za duše pokojnika, s molitvama upućenima bogovima *Dii Manes*, za koje se vjerovalo da žive u podzemnomu, donjem svijetu i da su besmrtni.¹⁰⁵ Ova posveta, koja nije poznata u I stoljeću poslije Krista, počela se koristiti u II stoljeću, a njezino je korištenje, više-manje, nastavljeno sve

do početka korištenja kršćanskih epigrafskih formula na nadgrobnim spomenicima.¹⁰⁶

Među rimsko službeno štovanje može se svrstati i ubrojiti štovanje domaćih *Lara (Lares domestici)*,¹⁰⁷ duhova zaštitnika obitelji i kuće, koji su sigurno štovani i u rimskoj Dardaniji, premda, na ovomu području nema epigrafskih dokaza o njihovu štovanju.

Tragovi štovanja "tračkoga konjanika"¹⁰⁸ i "podunavskih jahača",¹⁰⁹ koji su bili univerzalni i dosta štovani na Balkanu, nađeni su i u rimskoj Dardaniji, premda manje u usporedbi sa susjednim područjima.

Neslužbeno štovanje

Osim štovanja domaćih bogova i bogova rimskoga službenoga panteona, u provincijama Rimskoga Carstva posebno su mjesto zauzimala vjerovanja i štovanje bogova s Istoka, iz Grčke, iz Egipta i Sirije, odnosno štovanje bogova, polubogova i smrtnih ljudi, koji su se prema *interpretatio romana*, poistovjećivali s bogovima rimskoga panteona ili su štovani u izvornim oblicima.

Od toga štovanja najraširenije je bilo štovanje Jupitera Dolihena (*Iuppiter Dolichenus*), koji je bio iz mjesta Doliche u Sjevernoj Siriji, a bio je povezan s istočnjačkim bogom Baalom, koji je u početku bio bog vremena, a poslije je štovan kao gospodar svijeta. Rimski vojnici, koji su služili u vojnim postrojbama na Istoku, prihvatili su i prilagodili to štovanje, pa su, od istočnjačkoga Baala i rimskoga Jupitera, stvorili Jupitera Dolihena,¹¹⁰ čije su štovanje proširili i u druge provincije Rimskoga Carstva. Vojnici su osobito bili vezani s Dolihenom i štovali ga, jer njegovo ime značilo: onaj koji je rođen gdje i željezo, i zato što je utjelovljavao snagu i moć.¹¹¹

To se štovanje veoma brzo proširilo po cijelom Rimskom Carstvu, a osobito po podunavskim provincijama (kamo su ga donijeli rimski

⁹⁹ Vulić 194-48, 81, n. 172; Ferri 2001, 116, n. 112.

¹⁰⁰ Ferri 2001, 224-229, n. 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116.

¹⁰¹ Takvi su spomenici otkriveni u Zlokućanu kraj Skoplja (I/II stoljeće), Sibovcu (Sibovc, II stoljeće), Nišu (Nish, I/II stoljeće), Lipljanu (Lipjan, II/III stoljeće), Vučitrnu (Vushtrri, III stoljeće) i Blacu (Bllacë, III stoljeće).

¹⁰² Vulić 1931, n. 519; Mirdita 1981, 248, n. 214.

¹⁰³ CIL III, 64564; Mirdita 1981, 281, n. 426.

¹⁰⁴ Vulić 1931, n. 207; Mirdita 1981, 283, n. 434.

¹⁰⁵ Musić 1942, 171-172.

¹⁰⁶ Calabi-Limentani 1985, 202.

¹⁰⁷ Mirković 1986, 72.

¹⁰⁸ Čerškov 1969, 68; Arheološko blago 1998, 597, ploča s reljefnim prikazom nađena je u Ulpiani (Ulpianë).

¹⁰⁹ Čerškov 1969, 69; Arheološko blago 1998, 647, reljef nađen je u selu Studenčane (Studenčan) kraj Suve Reke (Suharekë).

¹¹⁰ Watson 1969, 132; Imamović 1977, 268-272; Colonna 2003, 119.

¹¹¹ Watson 1969, 133.

Sl. 18. Žrtvenik posvećen bogu Zeusu Ezaiosu

Sl. 19. Mitraički spomenik iz Ražnja kraj Niša

vojnici koji su onamo došli iz Dalmacije, a prije toga su služili u legijama na Istoku), a na dardansko je područje došao za vladavine cara Septimija Severa (193.-211. godine poslije Krista).¹¹²

Budući da su nositelji ovoga štovanja, odnosno oni koji su ga širili, bili vojnici i časnici istočnoga podrijetla koji su služili u pomoćnim vojnim postrojbama rimske vojske ili trgovci, ne treba nas čuditi da na dardanskomu području ima malo epigrafskih dokaza o štovanju Jupitera Dolihena,¹¹³ jer su u doba širenja njegova štovanja vojska i trgovci bili u istočnim i sjevernim pograničnim područjima provincije Gornje Mezije, odnosno izvan dardanskoga etničkoga područja koje je obuhvaćalo južnu i središnju Gornju Meziju.

Osim kao nositelj pridjevka Dolihenus, Jupiter se na nekim spomenicima u Dardaniji u rimsko doba spominje i kao *IOM MELANO*¹¹⁴ i

IOM MELCID.¹¹⁵ Obje posvete imaju zajednički pridjevnik Melano, Mel-, za koji se smatra da je označnica boga Zeusa Melenos-a, koji je potvrđen kao zaštitnik mjesta Mela u Bitiniji. Posvetni oblik (*MELCID*) osim pridjevka: *MEL(ano)* ima i drugi: *CID(iesso)*, koji bi možda mogao biti polatinjeni oblik povezan s bogom Zeusom Kidnessosom, a koji je bio povezan s gradom Kidnessos u Frigiji.¹¹⁶

Jedno drugo domaće štovanje, podrijetlom iz Frigije, spominje se na natpisu napisanom grčkim jezikom na jednom žrtveniku iz Ulpiane koji se smješta između I i II stoljeća poslije Krista. Taj je spomenik posvećen *Zeusu*, koji na tom natpisu nosi pridjevnik *Ezaio* (Sl. 18) i koji je, čini se, bio zaštitnik rudarstva i rudara.¹¹⁷

Osim spomenutih bogova, na epigrafskim spomenicima iz doba rimske vladavine na dardanskomu području ima i posveta sljedećim bogovima i božicama: *Heri*, *Mithri*, *Apolonu*, *Asklepiju*, *Higiji*, *Dionizu*, *Nemezi*, *Hylari*, *Sabaziju*, *Serapisu*, a nađeni su i tragovi štovanja he-

¹¹² Marić 1933, 79; Vučković-Todorović 1964-65, 178.

¹¹³ Marić 1933, 78; Vulić 1941-48, n. 214; Mirdita 1981, 241, n. 170.

¹¹⁴ AE 1972, 144, n. 501; Mirdita 1981, 262, n. 303. Na jednom spomeniku nađenome u Prizrenu (Prizren) koji se stavlja u II/III stoljeće.

¹¹⁵ Mirdita 1980, 186, n. 2; Mirdita 1981, 251, n. 236.

¹¹⁶ GMKM-BMK 1984, 59.

¹¹⁷ Dušanić 1971, 258-259.

Sl. 20. Ploča iz Janjeva s likovnim prikazom boga Mithre

Sl. 21. Kip boga Asklepija

roiziranih osoba i smrtnika koji su bili povezani s bogovima.

O štovanju grčke božice *Hera* (Ἥρα, Ἥρη), svjedoči samo jedna ploča posvećena ovoj božici, nađena u Svrlljgu (Svërlig), blizu postaje Timacum minus, na kojoj je tekst napisan na grčkomu jeziku. Na temelju toga i na osnovu jednoga drugoga natpisa, koji je neki Theopompos bio posvetio božici Heri, a i na temelju imena posvetitelja: Tiberiosa Klaudiosa Theopomposa, postoji velika vjerojatnost da je posvetitelj bio romanizirani Grk.¹¹⁸

Štovanje perzijskoga boga *Mithre* (Mithra, Mithras, Mitra) proširilo se u Rim zajedno sa štovanjem boga Jupitera Dolihena, u I stoljeću poslije Krista,¹¹⁹ a on je dugo vremena bio veliki i jedini suparnik kršćanstvu za službenu religiju Rimskoga Carstva.¹²⁰ To je bilo tajanstveno štovanje, stvarno i doktrinalno, koje se temeljilo na geocentričnomu sustavu, odnosno na odnosu Zemlje prema trima planetarnim sustavima, koji su obuhvaćali planete: Saturn, Jupiter, Mars, Sunce, Veneru i Mjesec, s osobitim naglaskom na međusobni odnos Zemlje, Sunca i Mjeseca.¹²¹

Dosta rano, a prema natpisima već od početka II stoljeća poslije Krista, Mithrino se štovanje proširilo do podunavskih provincija, a u posvetama na natpisima mitraističkih spomenika potvrđene su dvije inačice zavisne od nastanka: *SOLI INVICTO MITHRAE*, koja je starija inačica, i *DEO SOLI INVICTO MITHRAE*, što je inačica koju smještaju u razdoblje iza 180. godine poslije Krista.¹²²

Čini se da je u Gornju Meziju, pa tako i na dardansko područje, mitraizam došao s dviju strana: sa sjevera iz Italije, preko Akvileje, i s Istoka, preko Donje Mezije i Dacije. Arheološki nalazi svjedoče da su spomenici posvećeni bogu Mithri bili češći uz Dunav, osobito u Viminaciju i oko vojničkih tabora, a nalazi mitraičkih spomenika u unutrašnjosti su rjeđi, o čemu svjedoči skroman broj nalaza tih spomenika na dardanskomu području (Sl. 19).¹²³

¹²² Gabričević 1953, 143.

¹²³ Na dardanskome području mitraički spomenici nađeni su u selima Čelopek (Çellapek) i Lopate (Lopat, 2 spomenika) kraj Kumanova (Kumanovë), Klečovcu, Ražnju, Remesiani i u Ravnoj, a na današnjemu Kosovu (Kosovë) je nađena samo jedna mitraička kamena ploča s reljefnim likom boga Mithre, u Janjevu (Janjevë) kraj Prištine (Prishtinë).

¹¹⁸ Petrović 1995, 129, n. 101.

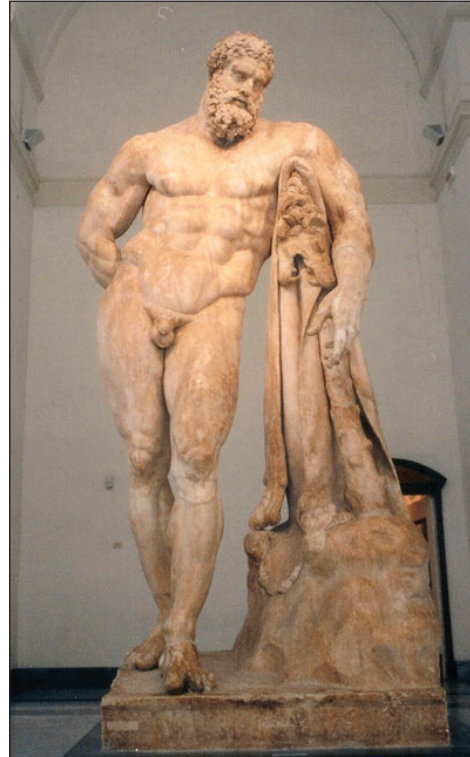
¹¹⁹ Cumont 1913, 36.

¹²⁰ Dixon-Kennedy 1998, 210.

¹²¹ Beck 1988, 2-4.

Sl. 22. Kip božice Higije

Sl. 23. Kip boga Herakla

Mitraički spomenici, nađeni na dardanskomu području, pripadaju III stoljeću poslije Krista, osim jednoga spomenika iz Ravne, koji potječe iz II stoljeća, i na njima su sljedeće posvete: *D(eo) S(oli) M(ithrae)*, *DEO INVIC(to)*, *DEO SANCTO MITHRAE*, *SOLI INVICTO* i *INVICTO DEO*.

U svezi sa štovanjem boga Mithre, prema mišljenju E. Čerškova, moglo bi biti i štovanje "podunavskih" jahača¹²⁴ čije je štovanje dokazano samo jednim nalazom u središnjoj Dardaniji.¹²⁵

Veoma je zanimljiva ploča, odnosno kamena ikona, nađena u Janjevu (Janjevë) kraj Prištine (Sl. 20) koja, premda nema natpis, prikazuje boga Mithru koji kolje bika i s pomoćnim bogatim pratećim prizorima prikazuje stalnu borbu dobra i zla i pobjedu dobra nad zlom, što je i bit mitraizma.¹²⁶

Grčki bog *Apolon* (Ἀπόλλων) je prilično rano uvršten u rimski panteon pa je kako u Rimu, tako

i po provincijama bio štovan kao rimsko božanstvo svjetlosti, liječništva i glazbe.¹²⁷

Na dardanskoj teritoriji ovome bogu su spomenici posvećivani tijekom II i III stoljeća poslije Krista, a nalaženi su uglavnom na krajnjem jugu rimske Dardanije,¹²⁸ gdje je jedan od ovih spomenika iz II stoljeća posvećen Apolonu i Diani,¹²⁹ dok je drugi koji se datira u III stoljeće posvećen Apolonu samome.¹³⁰ O štovanju Apolonova kulta na jugu Dardanije svjedoči i nalaz mjenodoga kipića u Ulpiani, koji prikazuje boga Apolona.¹³¹

Apolonov sin *Asklepije* (Ἀσκληπιός, Asclepios) ili *Eskulap* (Aesculapius) bio je bog iscjeliteljstva (Sl. 21), a tu je vještinu, prema vjerovanju, naučio od centaura Hirona i usavršio je tako da je mogao i ljude oživljivati, zbog čega ga je Zeus

¹²⁴ Čerškov 1969, 69.

¹²⁵ Radi se o zavjetnoj ploči koja prikazuje jahača, a nađena je u selu Studenčane (Studenčan) kraj Suve Reke (Suharekë).

¹²⁶ Ferri 2012, 27-48.

¹²⁷ Musić 1942, 170; Kun 1971, 24; Colonna 2003, 48-49; Robinson / Wilson 1976, 138-141.

¹²⁸ Spomenici posvećeni Apolonu nađeni su u Dumanovcu kraj Kumanova (Kumanovë) i Katlanovu kraj Skoplja (Shkup).

¹²⁹ Mócsy 1970, 71; Dušanić 1965, 252; Mirdita 1981, 224, n. 68.

¹³⁰ Vulić 194-48, n. 215; Mirdita 1981, 240, n. 164.

¹³¹ Arheološko blago 1998, 597.

kaznio smrću.¹³² Asklepijevo štovanje je došlo u Rim u III stoljeću prije Krista u njegovu izvornom obliku, a iz Rima se proširilo cijelim Rimskim Carstvom, gdje su ga štovali pripadnici svih društvenih slojeva.

Prema mišljenju nekih znanstvenika, možda su Iliri pod imenom *Asklepija-Eskulapa* štovali ilirskoga boga liječništva *Medaura*.¹³³ Na dardanskomu području otkrivena su tri spomenika posvećena Asklepiju-Eskulapu, od kojih su dva iz II stoljeća, nađena na području današnjeg Dukadžina (Dukagjin) na Kosovu, u Peći (Pejë) i Prizrenu (Prizren), a treći je nađen u Ravni, kojega smještaju u I stoljeće. Spomenik nađen u Peći (Pejë) posvećen je Eskulapu i Higiji,¹³⁴ onaj u Prizrenu (Prizren) Asklepiju, Heraklu i genijima Dolihena i kohorte,¹³⁵ a onaj iz Ravne Eskulapu i božici *Salus*,¹³⁶ što je, prema Marićevu mišljenju, trebalo biti ime božice Higije, samo što je prevedeno na latinski jezik.¹³⁷

Asklepijeve vještine i umješnost liječenja nastavili su njegovi nasljednici poznati kao *Asclepiades*, od kojih je bio najpoznatiji Hipokrat (Ἱπποκράτης, Hippocrates), kojega smatraju utemeljiteljem suvremenoga liječništva i sastavljačem liječničke zakletve.¹³⁸

Higija (Ἥγεια, Hygia, Salus, Sl. 22) je u najstarije doba utjelovljavala tjelesno i duhovno zdravlje. Poslije je promaknuta u božicu, koja je isprva štovana, ali nakon nastanka Asklepijeva štovanja, Higiju su počeli štovati zajedno s njim kao njegovu kćer.¹³⁹ U umjetnosti je Higija predstavljena kao mlada djevojka koja nosi štap oko kojega je ovijena zmija, koji je postao i dan današnji ostao znakom liječništva. Na latinskim natpisima ona se spominje njezinim izvornim imenom kao *Hygia*, ali i kao *Salus*.

Grčkoga je podrijetla bilo i štovanje grčkoga boga vinove loze i vina, *Dioniza* (Διώνυσος, Διόνυσος, Βάκχος),¹⁴⁰ koji se spominje na raz-

mjerno malo natpisa. Prije nekoliko godina u Vrelu kraj Istoka (Vrellë afër Istogut) nađena je lijepa ploča na kojoj je reljefno prikazan bog Dioniz.¹⁴¹ Na ploči je prikazano 5 likova, središnji lik je Dioniz koji pleše, a Pan svira na siringi (syrinx).

Frigijski bog mjeseca *Sabazije* (Σαβάζιος, Sabasius), sin božice *Kibeles* (Κυβέλη), koji je poslije poistovjećen s grčkim Dionizom,¹⁴² dosta je štovan na ilirskim područjima, sam ili zajedno s razularenim kultovima *Magnae Mater*, *Jupitera Amona* i *Dioniza*, osim u hramovima i po manjim svetištima zvanima *sacella*¹⁴³ (latinski: *sacellum*, mn. *sacella*),¹⁴⁴ a na epigrafskim se spomenicima rimske Dardanije spominje samo jednom, na spomeniku nađenu blizu Ravne.¹⁴⁵

Na dardanskomu području se za vrijeme rimske vladavine, u neslužbenom štovanju, štovala i božica *Nemeza* (Νέμεσις, Nemesis). Ona je bila grčka božica pravde i reda, koja je zaslužnima darivala pobjedu, duševnu postojanost i mir.¹⁴⁶ Ona je štitila različite zajednice, velika naselja, gladijatore, rudare i druge.¹⁴⁷ Čini se da je na dardanskomu području u početku štovana kao zaštitnica velikih gradova, budući da je jedan spomenik posvećen njoj s konca I i početka II stoljeća poslije Krista nađen blizu Scupija, a kasnije, u II i III stoljeću, ona je štovana više kao zaštitnica rudara, o čemu svjedoče njoj posvećeni spomenici u Kosovskoj Mitrovici (Mitrović e Kosovës, 2 spomenika)¹⁴⁸ i u Slatini (Sllatinë) kraj Sočanice (Soçanicë),¹⁴⁹ na čijim posvjetama ova božica nosi pridjevke Augusta Sacra ili Regina Sacra, dakle na području staroga rudarskoga distrikta Metalli Dardanici, koji je bio u sklopu Metalli Ulpiani koji nisu bili u državnom posjedu, već su bili *patrimonium* rimskih careva.¹⁵⁰

¹⁴¹ Ferri 2008, 90-91.

¹⁴² Colonna 2003, 367.

¹⁴³ Džin 2005, 345.

¹⁴⁴ Čolić 1999, 450.

¹⁴⁵ Petrović 1995, 70-71, n. 13.

¹⁴⁶ Thoulin 1975, 60.

¹⁴⁷ Imamović 1977, 224-225; Srejić / Cermanović-Kuzmanović 1979, 281-282.

¹⁴⁸ Vulić 1931, n. 210; n. 211; Mirdita 1981, 264, n. 312, n. 313; Ferri 2001, 193, n. 58, n. 59.

¹⁴⁹ Vulić 194-48, 102, n. 223; Marić 1954, 364-365; Mirdita 1981, 270, n. 353; Ferri 2001, 195, n. 62.

¹⁵⁰ Dušanić 1977, 71, 78; Dušanić 1976, 100; Ferri 1996, 106-107.

¹³² Musić 1942, 72-73; Kun 1971, 34; Srejić / Cermanović-Kuzmanović 1979, 57-58; Robinson / Wilson 1976, 122.

¹³³ Marić 1933, 11; Imamović 1977, 218-219.

¹³⁴ Vulić 1931, n. 274; Mirdita 1981, 257, n. 269; Ferri 2011, 277-292 (Peć-Pejë).

¹³⁵ Mirdita 1980, 182; Mirdita 1981, 261, n. 297; Ferri 2011, 277-292 (Prizren).

¹³⁶ Vulić 1933, n. 142; Petrović 1995, 63, n. 1.

¹³⁷ Marić 1933, 41.

¹³⁸ Thoulin 1995, 53.

¹³⁹ Srejić / Cermanović-Kuzmanović 1979, 480.

¹⁴⁰ Kun 1971, 73; Robinson / Wilson 1976, 156-158.

Sl. 24. Mjesto nalaza svetišta i žrtvenika posvećenih Izidi i Serapisu u selu Zlakučan (Zllakuqan) kod Kline (Klinë)

Štovanje grčke božice *Hilare* (Hylara), koja je utjelovila misaone pojmove, kao što su radost i veselje,¹⁵¹ nije bilo mnogo rašireno, a na dardanskome području je bilo takorekuć nepoznato, budući da je nađen samo jedan spomenik koji je njoj posvećen. Ovaj spomenik, koji smještaju u II stoljeće poslije Krista, nađen je u Nišu i posvećen je Jupiteru, Junoni, Liberu i Hilari.¹⁵² Smatra se da Hilara, koja se na njemu spominje s Liberom umjesto božice Libere, zbog nečega zamjenjuje božicu Liberu, koja se uvijek na epigrafskim spomenicima spominje, a u umjetnosti predstavlja s Liberom.

Štovanje egipatskih bogova *Izide* (Ἴσις, Isis) i *Serapisa* (Σέραπις, Σάραπις) je na dardansko područje dospjelo preko Rima, i unatoč tomu da su epigrafski dokazi štovanja ovih bogova u drugim dijelovima Gornje Mezije, kao i u većini susjednih provincija osim Dalmacije¹⁵³ i Istre,¹⁵⁴ dosta rijetki, pa i uopće nepoznati,¹⁵⁵ na dardanskomu je području nađeno nekoliko spomenika posve-

ćenih Serapisu a samo jedan Izidi. Većina njih nađena je u južnoj Dardaniji:

u Zlokučanu kraj Skoplja,¹⁵⁶ u selima: Drsnik (Dresnik) i Zlakučan (Zllakuqan) kraj Kline (Klinë) i u selu Suvi Lukavac (Llukavc i Thatë) kraj Istoka (Istog).¹⁵⁷ Svi ti spomenici pripadaju II stoljeću poslije Krista i na njima Serapis nosi pridjevke *Invictus* i *Conservator*, a na natpisu iz Zlokučana kraj Skoplja (Shkup) njegovo je ime napisano grčkim pismom.

Na temelju arheoloških nalaza i drugih bitnih dokaza, pretpostavlja se da je antički Scupi bio jedno od središta u kojemu se štovao bog Serapis,¹⁵⁸ a drugo bi središte Serapisova štovanja moglo biti u selu Zlakučan (Zllakuqan) kraj Kline (Klinë), gdje su otkriveni žrtvenici i graditeljski ostatci hrama (Sl. 24 i 25) u kojemu su se možda štivali zajednički Izida i Serapis.¹⁵⁹

Štovanje sirijske božice *Atargatis*, poznate i kao *Dea Syria* i *Dea Syriae*, dokazano je nalazima nekoliko epigrafskih spomenika iz Scupija (Sl. 27).¹⁶⁰

¹⁵¹ Marić 1933, 63.

¹⁵² CIL III, 8248; Mirdita 1981, 272, n. 364; Ferri 2001, 198-199, n. 68.

¹⁵³ Selem 1997.

¹⁵⁴ Girardi-Jurkić 2005.

¹⁵⁵ Imamović 1977, 261-263.

¹⁵⁶ Dragojević-Josifovska 1982.

¹⁵⁷ Ferri 2005, 263-267.

¹⁵⁸ Dragojević-Josifovska 1982, 59, n. 19.

¹⁵⁹ Ferri 2011, 171.

¹⁶⁰ Dragojević-Josifovska 1982, 57, n. 15; 58, n. 16; Ferri 2010, 47.

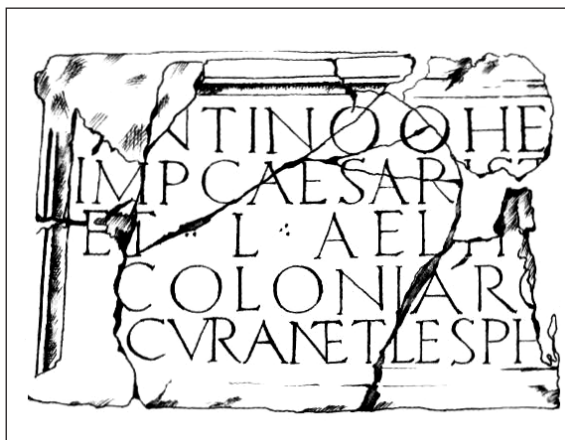
Sl. 25. Arhitektonski ostatci Izidina i Serapisova svetišta

Smatra se da je u Scupiju postojalo svetište posvećeno božici Atargatis i da je Scupi bilo jedno od središta njezina štovanja na Balkanu. Božica Atargatis je na početku bila božica zemlje, kao Kibela i Demetra. Bila je zaštitnica društva, božica prirode, vode, plodnosti, društvenoga i religioznoga života i sudbine.¹⁶¹ Diljem Rimskoga Carstva bila je poznata kao Dea Syria, a njezino je štovanje bilo sinkretičko.¹⁶² Ono se proširilo na sve strane svijeta pa je u različitim krajevima bila poznata pod različitim imenima: *Atargatis*, *Derceto*, *Ataratha*, *Deasura*, *Iasura* i poistovjećivala se i s božicama: *Astarte*, *Ishtar*,¹⁶³ *Venus*

¹⁶¹ Morford / Lenardon 1994, 309.

¹⁶² Mirdita 2001, 70-71.

¹⁶³ Mirdita 2001, 70.

Sl. 26. Ploča sa svetišta posvećenoga smrtniku Antinoju

Urania, *Hera*, *Rhea*, *Kybele*, *Afrodita* i *Arthemida Azzanathcona*¹⁶⁴.

Osim epigrafskih spomenika, čiji natpisi svjedoče o štovanju različitih bogova i polubogova, na dardanskomu su području nađeni i spomenici čiji tekstovi svjedoče da su bili posvećeni smrtnim ljudima.

Jedan spomenik koji smještaju u II stoljeće poslije Krista, a nađen je u Sočanici nedaleko od Kosovske Mitrovice, ima posvetu: *ANTINOO HEROI* (Sl. 26), odnosno bio je posvećen Antinoju, prijatelju cara Hadriana (117.-138. poslije Krista), s kojim je on imao prisne, a možda i nenaravne spolne odnose. Taj se mladić veoma mlad utopio u Nilu, pa ga je ožalošćeni Hadrian pojunačio uvećavajući poštovanje prema njemu podignuo ga na razinu božanskoga štovanja. Hadrian je Antinoju sagradio nekoliko svetišta u Egiptu (gdje je nesretni mladić poginuo) i u Maloj Aziji, a ostatci hrama i posvetna ploča jedini su tragovi štovanja Antinoja na Balkanu.¹⁶⁵ I spomenik nađen u Blacu kraj Skoplja koji je posvećen *IOVI ET IVNONAE, DRACCONI ET DRACCENAE ET ALEXANDRO* može se svrstati među spomenike posvećene smrtnicima, budući da je, osim bogovima, posvećen i *Aleksandru*, odnosno čovjeku smrtniku, koji je poslije svoje smrti uvršten među besmrtnne bogove.¹⁶⁶

Oba spomenuta spomenika povezana su sa štovanjem zaslužnih junaka, koji su poslije smrti pojunačeni i pobožanstvenjeni, a to je štovanje

¹⁶⁴ Mythology 2003, 325.

¹⁶⁵ De Ruggiero 1895, 493-496; Čerškov 1973, 215.

¹⁶⁶ Marić 1933, 85-86.

Sl. 27. Ploča sa natpisom posvećena božici Atargatis

bilo veoma rašireno i među Ilirima i među drugim narodima antičkoga svijeta.¹⁶⁷

Jedan spomenik s prijelaza iz I u II stoljeće poslije Krista, koji je nađen blizu Leskovca, ima jednostavnu posvetu: *Omphalae* (Sl. 28), koja se odnosi na smrtnu ženu Omfalu (Ομφάλη), koja je prema mitologiji, bila kraljica Lidije i bila jedna od Heraklovih žena.¹⁶⁸ Prema mitu, Heraklo je tri godine bio, po kazni, u Omfalinu ropstvu, da bi se nakon ropstva oženio njome.¹⁶⁹ Omfalini likovni prikazi mogu se naći u slikarstvu, na gemama i kamejama,¹⁷⁰ a ovo je za sada jedino epigrafsko svjedočanstvo štovanja Omfale na dardanskomu području i šire.

Podatci iz natpisa do sada spomenutih spomenika omogućuju stvaranje predodžbe, iz koje se može zaključiti da je na dardanskomu području tijekom rimske vladavine, odnosno do priznanja kršćanstva, kako se to dogodilo i u drugim dijelovima Rimskoga Carstva, bilo slobodoumno religiozno ponašanje otvoreno za svakovrsno štovanje i vjerovanje, bez obzira na njihovo podrijetlo, i da se religija onoga perioda, općenito uzevši, oslanjala na počela slobodnih uvjerenja i opredjeljenja. Zato je na dardanskomu području, tijekom prvih četiriju stoljeća poslije Krista, otkriveno mnogo epigrafskih, likovnih i graditeljskih dokaza o štovanju bogova službenoga rimskoga panteona, neslužbenih bogova tuđega

¹⁶⁷ Stipčević 1984, 215-221.

¹⁶⁸ Srejović / Cermanović-Kuzmanović 1979, 305; Srejović / Cermanović-Kuzmanović 1996, 403.

¹⁶⁹ Robinson / Wilson 1976, 150, 174.

¹⁷⁰ Srejović / Cermanović-Kuzmanović 1979, 306; Srejović / Cermanović-Kuzmanović 1996, 403.

Sl. 28. Žrtvenik posvećen Omfali, jednoj od Heraklovih žena

podrijetla (uglavnom istočnih) i nekoliko domaćih bogova, koji su bili ostatci domaćih vjerovanja, iz doba prije rimskoga osvojenja Dardanskoga Kraljevstva, čija su središta bila u Scupiju, na području Ulpianae i Municipija DD, u Naissusu, Timacum minusu i još nekim većim središtima na području koje je prije rimskoga osvojenja bilo Dardansko Kraljevstvo.

Nastanak i početak širenja kršćanstva po antičkomu bio je i početak male nadmoći jednobožačkih učenja nad višebožaćkim, dok se kršćanstvo, usporedo s rimskim progonima kojima su branili višebožaćko vjerovanje, između ostaloga, moralo boriti i s mitraizmom za položaj službene vjere Rimskoga Carstva, nekoliko stoljeća, pa do proglasa cara Galiena (260.-268.), iz 260. godine poslije Krista,¹⁷¹ potom naredbe cara Galerija (305.-311.) iz travnja 311. godine,¹⁷² naredbe o vjerskoj podnošljivosti cara Konstantina Velikoga (306.-337.) i Licinija, iz 313. godine,¹⁷³ pa do naredbi cara Teodozija I (379.-395.), iz 380. (kojim je kršćanstvo proglašeno obvezatnom vjerom

¹⁷¹ Veh 2001, 38.

¹⁷² Veh 2001, 37; Leksikon 2006, 267.

¹⁷³ Jović 1994, 20; Đakovac / Bigović 2006, 158.

za sve stanovnike Rimskoga Carstva) i one iz 391. godine,¹⁷⁴ kojom je zabranjeno višebožičko vjeronanje, a srušena su svetišta višebožičkih bogova, čime je kršćanstvo konačno priznato za državnu vjeru.¹⁷⁵ Ipak, osim toga, u provincijama gdje su bile veće postrojbe rimske vojske, kršćanstvo je konačno pobijedilo istom koncem IV i početkom V stoljeća, budući da je rimska vojska ostala zadnje uporište mnogobožičkoga vjerovanja.¹⁷⁶

Upravo u to doba, odnosno s konca IV stoljeća poslije Krista, počinju se usputno pojavljivati spomenici s kršćanskim natpisima u Dardaniji,¹⁷⁷ da bi se oni množili tijekom V i VI stoljeća,¹⁷⁸ odnosno kada su društvene i gospodarstvene krize, koje su počele u prijašnjim stoljećima, kulminirale razornim posljedicama¹⁷⁹ i razočarani su ljudi iz svih društvenih slojeva smisao života i smrti tražili i nalazili u Crkvi, koja je tada ojačala i postala nositeljica društvenih ustanova antičkoga svijeta.¹⁸⁰

Summary

Cults and Beliefs in Pre-Christian Dardania

Since there are not any epigraphic sources from the times before the Roman invasion of the Dardanian Kingdom (Mbretëria dardane), stone monuments with Latin inscriptions from the period of Roman invasion represent a source of enormous importance for the study of beliefs and cults on Dardan soils, both before the invasion and during the Roman rule, for gods and various cults, which were relicts of earlier times, are represented on epigraphic monuments of the first century A.D.

According to the results of studies on about 600 epigraphic monuments dating from the beginning of our era until the time of expansion of Christianity as the official religion of the Roman Empire, it was attested that cults of native gods, official as well as nonofficial Roman cults, were worshipped on Dardan soils.

¹⁷⁴ Collins / Price 2000, 59.

¹⁷⁵ Collins / Price 2000, 59.

¹⁷⁶ Nock 1939, 443.

¹⁷⁷ Mommsen III S, 8269.

¹⁷⁸ Petrović 1975.

¹⁷⁹ Mattingly 1958, 153; Brauer 1975, 145-225.

¹⁸⁰ Mirdita 1998, 143.

From the cults of native gods epigraphically was testified worshipping of the cult of *Andin* (Deus Andinus, protector of family, home and community), *Dardania* (Dea Dardania, a goddess who personified Dardanian soils). *Zbeltiurdusor Zbeltiurdud* (the main Thracian god worshipped as a native god as well), *Tatto* (Illyrian god honoured by all Illyrian tribes particularly in Dalmatia), *Silvan* (Roman god, native gods were honoured by his name), *Dracco* and *Draccena* (divine couple connected with the cult of snake), *Quadrivia* (the goddess of crossroads), then certain local variants of the cult of Jupiter in forms of *IOM Ulpianensis* and *IOM Paternus Aepilophius*, *IOM Propulsator*, *IOM Cohortalis*, cults of some *Genii* (*genii stationis Municipi DD*, *Genii loci Illyrici*, *Genii Illyrici*), and also two unknown gods: *Atta Sacra* and *Deus Mund(ritus?)*.

From official cults of the Roman state worshipping of the cult of *Jupiter* alone was testified, or the cult of Jupiter together with goddesses *Junona* and *Minerva*, forming the divine trinity of Capitol, further worshipping of the cult of *Diana*, *Mars*, *Bellone*, *Mercury*, *Nep-tun*, *Hercules*, the *Nymphs*, *Hercules*, *Liber* and *Libera*, *Terra Mater*, *Fortuna*, *Genii*, *Lares*, *Dii Manes* as well as *the cult of the current emperor* was also attested.

Among nonofficial cults epigraphically were testified cults of greek and of oriental Origin such as: the cult of *Zeus Ezaios*, *Apollo*, *Dionysus*, *Sabazios*, *Asclepios* or *Aesculapus*, *Heracles*, *Jupiter Dolichenus*, *Jupiter Melcid*, *Jupiter Melano*, as well as the cults of Greek goddesses *Hera*, *Hygia*, *Nemesis* and *Hylara*, the cult of Egyptian gods *Serapis* and *Isis*, syrian goddess *Atargatis* or *Dea Syria*, honoring of the cults of persons who were made heroes after their death (*Antinous* and *Alexander*) and of mortals (*Omphale*, the queen of Lydia and one of the wives of Heracles).

Honouring of all the above mentioned cults proves the presence of genuine liberalism of Dardanian soil as far as religious belief is concerned, which spread until the time when Christianity, despite persecutions of Roman officials and the rivalry of Mithraism, prevailed and became the official religion of the Roman Empire.

Christian inscriptions on Dardanian soil began to appear by the end of the fourth century A.D. and became more frequent during the fifth and the sixth century, a time when earlier Social and Economic crises reached their culmination, when all strata of population turned to Church, seeking the meaning of life, hope and saviour. Thus church gained strength and became one of most important pillars of cultural and institutional continuity of the world of antiquity.

Nevertheless, in the provinces where was centred the Roman Army, the christianism prevailed only until in the IVth and Vth century BC because the Roman Army was the last stronghold of the paganism.

Kratice

- AE 1972, L'Anée épigraphique, Supplement annuel a la Revue Archeologique. Paris 1972.
- ANRW, Aufstieg und Niedergang der Römische Welt. Köln.
- CAH, The Cambridge Ancient History.
- CIL, Corpus Inscriptionum Latinarum.
- GJAFE, Gjurmime Albanologjike Seria Folklor dhe Etnologji. Instituti Albanologjik i Prishtinës. Prishtinë.
- GJASSHH, Gjurmime Albanologjike Seria e Shkencave Historike. Instituti Albanologjik i Prishtinës. Prishtinë.
- GMKM-BMK, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije (Buletini i Muzeut të Kosovës).
- Godišnjak CBI, Godišnjak. Centar za Balkanoška Istraživanja. ANUBiH. Sarajevo.
- GZM, Glasnik Zemaljskog Muzeja. Sarajevo.
- IMS, Inscriptions de la Mésie Supérieure, Centre d'Étude Épigraphiques et Numismatiques de la Faculté de Philosophie. Beograd.
- JÖA, Jahreshfte der Österreichischen Archeologische Institut. Wien.
- Spomenik SKA, Spomenik Srpske Kraljevske Akademije. Beograd.
- Spomenik SAN, Spomenik Srpske Akademije Nauka. Beograd.
- ŽA, Živa Antika. Skopje.

Literatura

- Anamali, S.* 1985, Les Illyriens, Tiranë 1985.
- Arheološko blago Kosova i Metohije*, 1998, Katalog, Beograd 1998.
- Beck, R.* 1988, Planetary Gods and planetary orders in the mysteries of Mithras, E. J. Brill, Leiden 1988.
- Brauer, G. C.* 1975, The age of the Soldier, Imperial Rome AD 244-287, New Jersey 1975.
- Bruhl, A.* 1953, Liber Pater, Origin et expansion du culte dionysiaque a Rome et dans le monde romain, Paris 1953.
- Calabi-Limentani, I.* 1985, Calabi- Limentani I., Epigrafia Latina, Milano 1985.
- Cermanović-Kuzmanović, A.* 1963, Die Denkmäler der Trakischen Heros in Jugoslawien, Archaeologia Jugoslavica vol. 4, Beograd 1963.
- Collins, M. / Price, M.* 2000, Kršćanstvo, 2000 godina vjere, Znanje, Zagreb 2000.
- Colonna, B.* 2003, Dizionario mitologico, divinita, eroine ed eroi, re e regine, satiri e nimfe, muse, giganti, mostri, oracoli e sibille..., Rusconi libri, Roma 2003.

- Cumont, F.* 1913, Les Mystheres de Mithra, Bruxelles 1913.
- Čerškov, E.* 1969, Rimljani na Kosovu i Metohiji, Beograd 1969.
- Čerškov, E.* 1970, Municipium D. D. kod Sočanice, Beograd 1970.
- Čerškov, E.* 1973, Romakët në Kosovë – Municipiumi DD, Prishtinë 1973.
- Čolić, J.* 1999, Rečnik latinsko-srpsko-hrvatski, Beograd 1999.
- De Ruggiero, E.* 1895, Dizionario epigrafico di antichità romane, I, Roma 1895.
- De Ruggiero, E.* 1922, Dizionario epigrafico di antichità romane III, Roma 1922.
- Detschew, D.* 1957, Die Thrakischen Schprachreste, Wien 1957.
- Dhama, T.* 1987, Fjalor i mitologjisë, Tiranë 1987.
- Dixon-Kennedy, F.* 1998, Encyclopedia of Greco-Roman Mythology, Santa Barbara-California, Denver-Colorado, Oxford-England 1998.
- Domaszewsky, A. von* 1972, Die Religion des Römischen Heeres, Aufstze zur römische Heeresgeschichte, Darmstat 1972.
- Dragojević-Josifovska, B.* 1982, Scupi et la région du Kumanovo, IMS, vol. 6, Beograd 1982.
- Dušanić, S.* 1971, Novi Antinojev natpis i metalla municipii Dardanorum, Živa Antika 21, Skopje 1971.
- Dušanić, S.* 1976, IMS vol. I, Beograd 1976.
- Dušanić, S.* 1977, Aspects of Roman mining, ANRW II/6, Köln 1977.
- Džin, K.* 2005, The Cult of Sabazius in Pula, Histria Antiqua, vol.13, Pula 2005, 345-350.
- Đakovac, A. / Bigović, R.* 2006, Leksikon hrišćanstva, judaizma i islama, Beograd 2006.
- Ferri, N.* 1996, Statusi shoqëroro-ekonomik i të liruuarve në provincën romake Moesia Superior, Prishtinë 1996.
- Ferri, N.* 2001, Monumentet ushtarake të periudhës romake në Mezi të Epërme, Dukagjini Pejë 2001.
- Ferri, N.* 2005, Two votive altars dedicated to Egyptian divinities discovered in Zllakuqani in Kosova, Illyrica antiqua, Ob honorem Duje Rendić- Miočević, International Conference on issues in Ancient Archaeology, Zagreb 6-8 Novembre 2003, FF Press, Zagreb 2005, 88-95.
- Ferri, N.* 2005a, Gjurmët epigrafike të nderimit të hyjit Merkur në Dardani, GJAFE, n.35, IAP Prishtinë 2005, 377-384.
- Ferri, N.* 2008, Besimet pagane antike në regjionin e Mitrovicës së sotme, Albanica, nr. 77, Prishtinë 2008, 85-88.
- Ferri, N.* 2009, Bindi- hyj japod apo hyj gjithilir? (Bindus – Japod deity or panillyrian deity?), GJAFE 38/2008, Prishtinë 2009, 231-241.
- Ferri, N.* 2010, Muzika në Dardaninë Qendrore gjatë parahistorisë dhe antikës, GJAFE 39/2009, Prishtinë 2010, 211-228.

- Ferri, N.* 2010a, Dea Syria-një hyjneshë siriane në Scupin Dardan, Koha Ditore Prishtinë, 24.04.2010, 47.
- Ferri, N.* 2011, Kultovi i religiozna vjerovanja u antici na području današnje Peći (Pejë) na Kosovu, Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjiga/band 40, Sarajevo 2011, 165-178.
- Ferri, N.* 2011a, Mjekësia, shëndeti dhe kultet e hyjnive sheruese në Dardaninë romake, GHASSHH, 40/2010, Prishtinë 2011, 277-292.
- Ferri, N.* 2012, Mithraizmi rival i krishterimit në garë për religjion zyrtar të Perandorisë Romake, revista Kosova, Instituti i Historisë i Kosovës, nr. 35-36/2011-2012, Prishtinë 2012, 27-48.
- Gabričević, B.* 1953, O nekim mitraičkim spomenicima Sarajevskog muzeja, GZM 8, Sarajevo 1953.
- Galović, R.* 1959, Predionica, neolitsko naselje kod Prištine, Priština 1959.
- Girardi-Jurkić, V.* 2005, Autochthonous and Sincretized deities in Roman Istria, Illyrica antiqua, Ob honorem Duje Rendić-Miočević, FF Pres, Zagreb 2005, 275-282.
- Imamović, E.* 1977, Antički kultni i votivni spomenici u BiH, Sarajevo 1977.
- Jadrić, I.* 2008, Svečanosti u čast boga Libera u Seniji i Saloni, Histria Antiqua, vol.16, Pula 2008, 127-136.
- Jović, M.* 1994, Rano hrišćanstvo na Balkanu, Niš 1994.
- Krahe, H.* 1929, Lexikon altillyrischer Personennamen, Heidelberg 1929.
- Kukoč, S.* 2005, Štovanje Binda Neptuna, Histria Antiqua, Časopis Međunarodnog Centra za Arheologiju, vol.13, Pula 2005, 125-34.
- Kun, N. A.* 1971, Legende i mitovi stare Grčke, Veslin Masleša, Sarajevo 1971.
- Lexikon* 2006, Lexikon für Theologie und Kirche, Freiburg 2006.
- Marić, R.* 1933, Antčki kultovi u našoj zemlji, Beograd 1933.
- Marić, R.* 1954, Statio Mons (Montes) Dardanorum A4/1954, 364-365.
- Marquardt, J.* 1881, Romische Staatsverwaltung, Leipzig 1881.
- Matijašić, R.* 2002, Uvod u latinsku epigrafiju, Filozofski fakultet Pula, Pula 2002.
- Mattingly, H.* 1958, Roman Imperial Civilization, London 1958.
- Mattingly, H.* 1984, Roman Imperial coinage, vol. I-X, London 1984.
- Mayer, A.* 1957, Die Sprache der alten Illyrier I, Wien 1957.
- Melgar-Valero, L. T.* 2008, Enciclopedia de la Mitología, Libsa Madrid 2008.
- Millar, F.* 1981, The Roman Empire and its Neighbours, 2nd ed., London 1981.
- Mirdita, Z.* 1980, Novitates epigraphicae e Dardania collectae, AV 31, Ljubljana 1980, 186-198.
- Mirdita, Z.* 1981, Antroponimia e Dardanisë në kohën romake, Prishtinë 1981.
- Mirdita, Z.* 2001, Religjioni dhe kultet e dardanëve dhe Dardanisë në antikë, Zagreb 2001.
- Mirković, M.* 1968, Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji, Beograd 1968.
- Mirković, M.* 1986, IMS, vol. II, Singidunum et le nord-ouest de la province, Beograd 1986.
- Mócsy, A.* 1970, Gesellschaft und Romanisation in der Römischen Provinz Moesia Superior, Budapest 1970.
- Morford, M. / Lenardon, R. J.* 1994, Classical Mythology, Longman Publishers USA 1994.
- Musić, A.* 1942, Nactr grčkih i rimskih starina, Zagreb 1942.
- Mythology* 2003, Mythology, Myths, Legends & Fantasies, Grange Books, 2003.
- Nock, A. D.* 1939, The Development of Paganism in the Roman Empire, CAH 12, London 1939.
- Petrović, P.* 1979, IMS, vol. IV, Naissus-Remesiana-Horreum Margi, Beograd 1979.
- Petrović, P.* 1995, IMS, vol. III/2, Timacum minus et la valée du Timok, Beograd 1995.
- Praistorija* 1979, Praistorija jugoslavenskih zemalja, vol. II, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1979.
- Premmerstein, A. / Vulić, N.* 1900, Antike Denkmaler in Serbien, JÖAI 3, Wien 1900, Bb.
- Robinson, H. S. / Wilson, K.* 1976, Mitovi i legende svih naroda, Beograd 1976.
- Schmidt, J.* 2004, Roman Mythology, Grange Books Rochester 2004.
- Selem, P.* 1997, Izidin trag, Književni krug, Split 1997.
- Sergejevski, D.* 1965, Iz problematike ilirske umjetnosti, Godišnjak CBI III, Sarajevo 1965.
- Speidel, M.* 1984, The cult of the Genii in the Roman Army and new military deiti, Rom. Arm. St. I, Amsterdam 1984.
- Strejović, D. / Cermanović-Kuzmanović, A.* 1979, Rečnik grčke rimske mitologije, Beograd 1979.
- Strejović, D. / Cermanović-Kuzmanović, A.* 1996, Leksikon religija i mitova drevne Evrope, Drugo, dopunjeno izdanje, Savremena administracija, Beograd 1996.
- Stipčević, A.* 1967, Ilirët, Rilindja Prishtinë 1967.
- Stipčević, A.* 1984, Kult heroiziranog pokojnika u ilirskoj religiji, Posebna izdanja CBI 68/11, Sarajevo 1984, 215-221.
- Suić, M.* 1960, Tato, ilirski Deus Patriu, Starinar 11, Beograd 1960.

- Šašel, J. 1981, Dardania, Furi e Pontii, Scritti sul mondo antico in memoria di Fulvio Grosso, Roma 1981, 587-592.
- Thoulin, S. 1995, The Greek mythologie, Toubis editions, Athene 1995.
- Tudor D. / Vladescu C. 1973, Dardanii la Romula Malva, Apulum vol.10, Alba Iulia 1973, 183-189.
- Veh, O. 2001, Leksikon rimskih careva, Od Augusta do Justiniana I. 27. pr. Kr-565. posl.Krista, Naklada Slap, Jastrebarsko, Zagreb 2001.
- Vučković-Todorović, D. 1964-65, Svetilište Jupitera Dolihena u Brzoi Palanci, Starinar,15-16, Beograd 1964-65.
- Vulić, N. 1931, Antički spomenici naše zemlje, Spomenik SKA LXXI, Beograd 1931.
- Vulić, N. 1933, Antički spomenici naše zemlje, Spomenik SKA LXXI, Beograd 1931.
- Vulić, N. 1938, Il limes romano in Jugoslavia, Istituto di Studi Romani vol. 16, Roma 1938.
- Vulić, N. 1941-48, Antički spomenici naše zemlje, Spomenik SAN XCVIII, Beograd 1941-48.
- Watson, G. R. 1969, The Roman Soldier, London 1969.
- Webster, G. 1969, The Roman Imperial Army on the first and second centuries AD, London 1969.
- Zaninović, M. 1984, Ilirsko pleme Delmati, Šibenik 2007.
- Zeqo, M. 1995, Panteoni ilir, Shtëpia botuese "Globus R", Tiranë 1995.